

Mladi i vršnjačko nasilje: Kako od pasivnih posmatrača stvoriti agilne građane?

Milica Skočajić i Filip Stojanović

REZIME

Ovaj rad se bavi nasiljem u školi tako što osvetljava način na koji mladi ljudi, učenici završnih razreda srednjih škola, percipiraju ulogu lokalnih i nacionalnih aktera koji učestvuju u prevenciji i suzbijanju vršnjačkog nasilja. U istraživačkom postupku mladi se tretiraju istovremeno kao deca sa iskustvom aktera i posmatrača nasilja u školi ali kao i budući roditelji koji će u političkom procesu učestvovati i/ili birati kandidate za predstavnička tela na nivou opština, gradova i Republike, a u čiji delukrug rada spada kreiranje institucionalnog okvira za prevenciju i suzbijanje vršnjačkog nasilja. Istraživanje je sprovedeno u tri opštine, Zemun, Aranđelovcu i Subotici, koje su izabrane zbog skorijih zabeleženih slučajeva nasilja u školi, aktivnosti lokalnih odbora za bezbednost koji se bave ovom temom i učešća narodnih poslanika u radu svojih izbornih baza. Korišćenjem mešovitih kvalitativnih metoda, fokus grupa, konsultacija i dubinskih intervjua ispitivani su stavovi mladih iz srednjih škola i predstavnika lokalnih organizacija i institucija. Na osnovu ovog materijala pripremljene su preporuke za neposrednije uključivanje mladih u rad tela koje se bave prevencijom nasilja u obrazovnim ustanovama na lokalnom nivou i angažovanje narodnih poslanika iz nadležnih odbora na nivou njihovih izbornih baza.

ŠTA JE VRŠNJAČKO NASILJE I KOLIKO JE ONO RASPROSTRANJENO U SRBIJI?

Vršnjačko nasilje (eng. *peer violence*) jeste krovni termin koji obuhvata različite vrste ponašanja kao što su zadirkivanje (rugaње, eng. *teasing*), maltretiranje uz fizičko obračunavanje (eng. *mobing, bullying*) i druge vidove manifestacija sukoba među mladim ljudima sličnog uzrasta (vršnjacima). Ono se uglavnom vidi kao produkt nejednake moći među pojedincima u vršnjačkoj grupi, pa se njime reprodukuje i utvrđuje ta nejednakost, najčešće sa namerom učinioca – „nasilnika“.¹ Problem vršnjačkog nasilja javlja se kao značajna tema naročito kada jedno dete ili grupa dece ponavljano i dugotrajno trpi neki vid pomenutog nasilja.² Drugim rečima, među mnogim autorima postoji konsenzus kako vršnjačko nasilje karakterišu tri bitna elementa: namerno povređivanje druge osobe (u bilo kom obliku), repetitivnost i nejednakost moći između nasilnika i žrtve.³

1 Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden, MA: Blackwell Publishing.

2 *Ibid.*

3 Videti: Farrington, D.P. (1993). *Understanding and preventing bullying*. *Crime and Justice*, 17, 381–458, str. 381; Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Malden, MA: Blackwell Publishing, str. 19; Smith, P., & Brain, P. (2000). *Bullying in schools: lessons from two decades of research*. *Aggressive Behavior*, 26, 1–9, str. 1; Greene, M. B. (2006). *Bullying in schools: A plea for measure of human rights*. *Journal of Social Issues*, 62(1), 63–79, str. 64; Dupper, D. R. (2013). *School Bullying. New Perspectives on a Growing Problem*. Oxford University Press, str. 9.

4 Rose, C. A. (2011). *Bullying among students with disabilities: Impact and implications*. In D. L. Espelage & S. M. Swearer (Eds.), *Bullying in North American schools* (2nd ed., pp. 34–44). New York, NY: Routledge.

5 Sesar, K. (2011). *Obilježja vršnjačkog nasilja*. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(3), 497–526.

6 Marković, M. R. (2015). *Uloge u vršnjačkom nasilju i školski uspeh učenika*. *Doktorska disertacija*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Profili žrtava i nasilnika

Kada je reč o učesnicima, neka deca su češće mete u odnosu na drugu, poput dece sa dodatnim razvojnim ili obrazovnim potrebama, pripadnika nacionalnih manjina, dece izrazito niskog socioekonomskog statusa (Sesar, 2010). Takođe, postoje i razlike između učenika koji pohađaju standardne i specijalne obrazovne programe i onih sa različitim vrstama invaliditeta – učenici sa nekom vrstom invaliditeta su, generalno govoreći, češće viktimizirani od onih koji nemaju neki vid invaliditeta, s tim da ozbiljnost invaliditeta takođe utiče na stopu viktimizacije.⁴

Pored analize karakteristike žrtava, različita istraživanja se bave i zajedničkim karakteristikama nasilnika – neka od njih ukazuju na to da su nasilnici neprilagođeni, impulsivni ili nezreli.⁵ Kao što se može i očekivati, porodice u kojima su neki vidovi nasilja česta pojava češće su okruženje za dete koje pokazuje ovakvo ponašanje u školi. Naravno, kada je reč o vršnjačkom nasilju, lista učesnika se ne iscrpljuje žrtvom i nasilnikom: posmatrači, „asistenti“ i podstrekači takođe su prepoznati kao relevantni akteri, kako u održavanju vršnjačkog nasilja, tako i u smišljanju programa za prevenciju i reagovanje.⁶

Klasične i digitalne forme nasilja u Srbiji

Istraživanja sprovedena u Srbiji ukazuju na to da je verbalno nasilje učestalije od drugih vrsta nasilja (vređanje i spletkarenje).⁷ Njega prati fizičko nasilje (npr. udaranje, guranje), ali i druge, manje upadljive forme nasilja kao što je

socijalno isključivanje.⁸ Nova forma vršnjačkog nasilja na koju se obraća sve veća pažnja jeste tzv. digitalno nasilje, koje, kako se pokazuje, ima specifične karakteristike u odnosu na ono „tradicionalno“. Internet (naročito društvene mreže) nije samo još jedan prostor na koji se nesuglasice prenose, već polje novih vrsta nasilja.⁹ Tradicionalno i digitalno nasilje se ne javljaju uvek zajedno, a čini se kako ni učesnici nisu isti.

Prema dostupnim statističkim podacima polovina učenika u Srbiji je bar jednom doživela neku vrstu nasilja, a čak 2/3 dece je bilo izloženo napadu. Istraživanje o vrstama i intenzitetu nasilja koje je sprovedeno u 50 škola na uzorku od 26.947 učenika i 3.397 odraslih pružilo je podatke da je 65% učenika bar jednom, a 24% više puta bilo izloženo nekom obliku nasilnog ponašanja u periodu od tri meseca (UNICEF, 2006). U 85% slučajeva deci žrtvama nasilja niko nije pritekao u pomoć.¹⁰

Kada se govori o učestalosti, brojke se u stručnoj zajednici smatraju poražavajućim, a vršnjačko nasilje ozbiljnom pretnjom po bezbednost mladih. Prvo veliko istraživanje UNICEF-a sprovedeno još 2006. godine na reprezentativnom uzorku škola u Srbiji pokazalo je kako je vršnjačko nasilje prisutno u velikoj meri. Kada govore o svojim iskustvima, deca procenjuju da su bila izložena vršnjačkom nasilju u rasponu od 48% do 80%, zavisno od škole.¹¹ Ako se analiziraju samo ponovljeni činioci nasilja, brojevi su manji, ali i dalje značajni. U istraživanjima ponovljeni su i produbljeni rezultati ove studije. Oko petina dece je ponovljena žrtva nasilja, a svako deseto dete je učestalo u ulozi nasilnika.¹² Verbalno nasilje je učestalije od fizičkog i obuhvata razne vidove nasilja, od „širenja laži“ do prisila.¹³ Dečaci su češći učesnici u vršnjačkom nasilju, odnosno češće i žrtve i nasilnici (tzv. povezanost nasilništva i viktimizacije).¹⁴ Neki nalazi ukazuju na to da su među mladićima češći fizički, a među devojkama verbalni sukobi.¹⁵ Činovi nasilja su češće usmereni ka mlađima (što je u skladu sa nejednakostima u moći između nasilnika i žrtve). Naime, izloženost vršnjačkom nasilju je veća u nižim razredima osnovne škole, dok je sklonost ka nasilnom ponašanju veća u starijim uzrastima.¹⁶

Vršnjačko nasilje je prepoznato kao problem na svim nivoima, štaviše, prevencija i reagovanje na vršnjačko nasilje deo je protokola o suzbijanju nasilja u školama još od 2009 (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja).

Ko se sve bavi vršnjačkim nasiljem na lokalnom i nacionalnom nivou?

Prevencija vršnjačkog nasilja zahteva sveobuhvatan pristup koju uključuje različite aktere na lokalnom i nacionalnom nivou. Okvir za delovanje relativno je uređen i uokviren kroz Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na vršnjačko nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje, gde su određena prava i obaveze aktera u zavisnosti do nivoa nasilja.¹⁷

7 Popadić, D., & Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji-oblici i učestalost. *Psihologija*, 40(2), 309-328.

8 Ibid.

9 Velki, T., & Kuterovac Jagodić, G. (2016). Možemo li na temelju prediktora tradicionalnoga vršnjačkog nasilja predviđati elektroničko vršnjačko nasilje?. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 25(4), 523-545.

10 Istraživanje je sprovedeno u okviru programa „Škola bez nasilja – ka sigurnom i podsticajnom okruženju za decu“ – dostupno na: <http://sbn.mpn.gov.rs/o-skoli-bez-nasilja/o-programu-4046> (Pristupljeno 1.8.2019.).

11 Popadić, D., & Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji-oblici i učestalost. *Psihologija*, 40(2), 309-328.

12 Ibid.

13 Gojković, V., & Vukičević, L. (2011). Vršnjačko nasilje–bullying kod učenika srednjih škola. *Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (IKSI)*.

14 Popadić, D., & Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji-oblici i učestalost. *Psihologija*, 40(2), 309-328 i Čolović, P., Kodžopeljić, J., & Nikolašević, Ž. (2014). Uпитnik Prona: Procena vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 7(3-1), 277-296.

15 Gojković, V., & Vukičević, L. (2011), *Ibid.*

16 Popadić, D., & Plut, D. (2007) *Ibid*; Čolović, P., Kodžopeljić, J., & Nikolašević, Ž. (2014) *Ibid.*

17 Pravilnik o Protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje («Sl. glasnik RS», br. 46/2019)

Ukoliko se radi o **prvom nivou**, aktivnosti preduzima samostalno odeljenjski starešina, nastavnik, odnosno vaspitač, u saradnji sa roditeljem. Na **drugom nivou**, aktivnosti preduzima odeljenjski starešina, odnosno vaspitač, u saradnji sa pedagogom, psihologom, timom za zaštitu i direktorom, uz obavezno učešće roditelja, u smislu pojačanog vaspitnog rada. Kada dođe do **trećeg nivoa nasilja** aktivnosti preduzima direktor sa timom za zaštitu, uz obavezno angažovanje roditelja i nadležnih organa, organizacija i službi (centar za socijalni rad, zdravstvena služba, policija i druge organizacije i službe).

Pored izvršnih državnih organa, na nacionalnom i lokalnom nivou, postoje i drugi akteri koji se na direktan ili indirektan način bave prevencijom vršnjačkog nasilja. To su pre svega **lokalne inicijative i akcije** pokrenute od strane lokalnih tela (kancelarija za mlade ili lokalnih saveta za bezbednost).

Na nacionalnom nivou su to **narodni poslanici i poslanice**, koji svojim radom u Narodnoj skupštini direktno utiču na zakonodavnu politiku, zatim se bave rešavanjem konkretnih problema kroz rad u odborima (npr. Odbor za prava deteta).

Pored državnih organa, vršnjačkim nasiljem se bave i **međunarodne organizacija, udruženja i nevladine organizacije, ali i naučno-istraživačke institucije**.¹⁸

KONCEPTUALNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Fokus u rešavanju problema maloletničke delikvencije, nasilja i zloupotrebe droga pomeren je sa reaktivnog, kaznenog načina rešavanja problema koji spada u domen rada sistema maloletničkog pravosuđa na **proaktivan pristup** u rešavanja problema iniciran **iz zajednice ili zasnovani na njoj**.¹⁹ Vremenom su ti napori sve više bili fokusirani na škole i usmereni na prevenciju uočenih rizika i jačanja protektivnih faktora.

Takav pristup iznedrio je pojam "pozitivne školske klime".²⁰ U najširem, ona podrazumeva skup različitih pozitivnih svojstava kao što su atraktivan izgled škole, odnosi saradnje između nastavnika, vannastavnog osoblja, učenika i njihovih porodica, visoka očekivanja, atmosfera poštovanja i pozitivne interakcije, otvorene mogućnosti uključivanja u akademsku i socijalnu sferu. Školska klima ima značajnu ulogu u stvaranju zdrave i pozitivne školske atmosfere.

Brojna istraživanja o efektima „pozitivne školske klime“ pokazala su da ona ima snažan uticaj na motivaciju i učenje i ublažava negativni uticaj socio-ekonomskog konteksta na akademski uspeh. U školama u kojima je ona uspostavljena beleži se manji obim ispoljavanja agresivnog ponašanja, nasilja, kao i uznemiravanja. Takvo okruženje predstavlja protektivni faktor za ukupan život mladih ljudi.²¹

18 Na primer, međunarodna organizacije UNICEF godina sprovodi različite projekte i istraživanja koja se tiču odgovora na vršnjačko nasilje. Kroz različite projekte uspostavili su saradnju sa velikim brojem škola, nevladinih organizacije i institucija.

19 Ćitić, Popović, B. & Đurić, S. (2018). *Pozitivna školska klima – Elementi, principi i modeli dobre prakse*. Beograd: Fakultet bezbednosti, str. 20.

20 *Ibid.*

21 *Ibid.*

„Pozitivna školska klima“ doprinosi boljim akademskim rezultatima, kao i ličnom razvoju i dobrobiti učenika. U prilog tome govore nalazi istraživača američke asocijacije *National School Climate Center* da se u školskim ustanovama sa pozitivnom školskom klimom **roditelji i članovi zajednice posmatraju kao dragoceni resursi i škola ohrabruje njihovo učešće u radu škole.**

U literaturi koja se bavi vršnjačkim nasiljem u školama iz ugla bezbednosti često se koristi i pojam „bezbedne škole“ koji podrazumeva školu bez nasilja, sigurnost učenika i zaposlenih, zaštićenu školsku imovinu i neometano odvijanje nastave.²² Danas je bezbednost škole osnovna briga roditelja, škola i društva u celini. Đurić navodi da je bezbednost škole kompleksan fenomen, koji se temelji na međusobnoj interakciji mnogih faktora, a percepcija bezbednosti formira se kao kompleksan doživljaj sopstvene sigurnosti u sadejstvu psiholoških, ekonomskih, političkih, mikrosocijalnih i drugih varijabli.²³

Budući da škole nisu nezavisni entiteti, već egzistiraju kao deo šireg društvenog konteksta, njihov rad u značajnoj meri zavisi od **karakteristika zajednice u okviru koje funkcionišu.**

METODOLOGIJA

Korišćenjem mešovitenih kvalitativnih metoda, fokus grupa, konsultacija i dubinskih intervjua ispitivani su stavovi mladih iz srednjih škola i predstavnika lokalnih organizacija i institucija u periodu od marta do juna 2019. godine, u tri grada u Srbiji – Zemunu, Aranđelovcu i Subotici.

U svakom gradu organizovano je pod dve fokus grupe sa srednjoškolicima – učenicima/cama završnih razreda Zemunske gimnazije, gimnazije „Miloš Savković“ u Aranđelovcu i Hemijsko-tehnološke škole u Subotici. Na fokus grupama je ukupno učestvovalo 15 mladića i 17 devojaka. Oni su ispitivani zasebno s obzirom da istraživanja sugerišu da rodna dimenzija ima bitnu ulogu u sagledavanju uzroka i ispoljavanja vršnjačkog nasilja.²⁴

U istraživačkom postupku mladi su tretirani istovremeno kao deca sa iskustvom aktera i posmatrača nasilja u školi ali kao i budući roditelji koji će u političkom procesu učestvovati i/ili birati kandidate za predstavnička tela na nivou opština, gradova i Republike, a u čiji delukrug rada spada kreiranje institucionalnog okvira koji se odnosi na prevenciju i suzbijanje vršnjačkog nasilja.

Stavovi predstavnika lokalnih institucija i organizacija civilnog društva ispitani su kroz dva konsultativna sastanka u Subotici i Aranđelovcu. U Zemunu su korišćeni dubinski intervjui budući da su predstavnici lokalnih organizacija i institucija usled drugih obaveza bili sprečeni da učestvuju u na ovakvom tipu skupa. Intervjui su obavljeni sa predstavnicima Tehničke škole

22 Videti npr: Lipovac, M., Stanarević, S., i Kešetović, Ž. (Ur.). (2018). *Bezbednost u obrazovno-vaspitnim ustanovama i video nadzor*. Beograd: Fakultet bezbednosti; Popović-Ćitić, B., Đurić, S., (Ur.). (2014). *Modeli unapređenja bezbednosti u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Fakultet bezbednosti. Popović-Ćitić, B., Đurić, S., i Kešetović, Ž. (Ur.). (2012). *Bezbednosni rizici u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Fakultet bezbednosti.

23 Đurić, S. (2006). Metodologija prikupljanja podataka za potrebe procene bezbednosti u školama. *Zbornik radova Fakulteta bezbednosti*, 187-216.

24 Hollander, J. A. (2004). The social contexts of focus groups. *Journal of contemporary ethnography*, 33(5), 602-637.

u Zemunu i Udruženja „Drug nije meta“.

Inicijalni rezultati istraživanja testirani su kroz analizu diskusija na tri javna časa sa učenicima i učenicama srednjih škola iz pomenutih lokalnih zajednica i narodnim poslanicima i poslanicama i okruglom stolu na kojem su učestvovali poslanici iz odbora relevantnih za temu vršnjačkog nasilja (Odbora za prava deteta, ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova, rad, socijalna pitanja, društvenu uključenost i smanjenje siromaštva, zdravlje i porodicu)²⁵, predstavnici Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, nastavnici, psiholozi i učenici škola iz ove tri sredine i predstavnici Krovne organizacije mladih Srbije.

Prikupljena građa je analizirana kvalitativnim tehnikama (kodiranje i tematska analiza), što je omogućilo strukturisanje nalaza, ali i njihovu interpretaciju u kontekstu lokalnih okolnosti (prethodnih incidenata i lokalnih i nacionalnih politika).

Takođe, u finalnoj obradi podataka korišćeni su podaci skupljani desk istraživanjem i kroz intervju sa predstavnicima Ministarstva unutrašnjih poslova, Odseka za prevenciju i suzbijanje maloletničke delinkvencije.²⁶

GLAVNI NALAZI ISTRAŽIVANJA – ŠTA KAŽU UČENICI?

Nasilje ili prijateljska interakcija?

Srednjoškolci svoju komunikaciju koju bi odrasli okarakterisali kao nasilnu, većim delom opisuju kao igru i prijateljsku interakciju. U tom smislu, i kada su ulozi žrtve i kada su ulozi nasilnika, retko vide da im je bezbednost ugrožena. Ovo se može videti naročito kod mladića, koji u velikoj meri „normalizuju“ nasilne činove prema vršnjacima. Mladići iz Aranđelovca kažu sledeće:

„Nema tuče, ali bude neko prozivanje, više u šali, jer se većina nas zna odavno i to nam je neki humor da se tako zovemo. Mi to ne shvatamo kao govor nasilja.“

Sa njima se, uz napomenu da se radi o ponašanju specifičnom za mladiće, slažu i vršnjaci iz Subotice („Čuo sam vest da su se neka deca u prvom razredu potukla i policija se umešala - to je bilo preterano. Normalno je da se dečaci tokom odrastanja potuku...“). Ovakve izjave naših mladića dovode u pitanje tvrdnje da vršnjačko nasilje podrazumeva nejednakost u moći – uvodi se nova forma uzajamnog zadirkivanja gde počilnic i žrtva učestalo menjaju mesta.

Međutim, ovaj relaksirani pogled na nasilje ima svoja ograničenja. Srednjoškolci iz svih gradova prepoznaju vršnjačko nasilje kao problem i pretnju ličnoj bezbednosti, mada često kao ugrožene navode mlađe od sebe. Opisuju nasilje i kao fizičko i verbalno, i navode i primere ekonomskog

25 Obradjeni su podaci za 4 poslanika koji su istovremeno članovi više odbora. Ovde je navedeno njihovo članstvo u relevantnim odborima

26 Online intervju sa MUP-om – odgovori dostavljeni 8.7.2019.

nasilja i socijalnog isključivanja. Ovo nam govori da mladi pokazuju izvesnu osetljivost na ovu temu, ali i da su joj često izloženi (kroz radionice u školi). Naši sagovornici su, osim diferenciranja vrsta nasilja, mislili i o ozbiljnosti posledica:

„Po meni to nije samo fizičko nasilje, može biti i psihičko. Verbalni sukob između nekih osoba takođe. Ja smatram da je nekako veće nasilje, više se vrši, to neko psihičko, a fizički sukob može da se reši sa nekim starijim ili nadležnim organom u školi, a to psihičko deca uglavnom ne prijavljuju jer se možda plaše imaju neki strah da nemaju podršku ili da nisu zaštićeni. Tako da smatram da je psihičko više prisutno.“

„U našoj školi ako ga ima, mnogo je zastupljenije i teže pada žrtvi psihičko nasilje.“

Naši sagovornici/ce su po pravilu govorili o fizičkim obračunavanjima kao ponašanju specifičnom za mladiće, dok su o verbalnim obračunavanjima i socijalnim isključivanjima govorili kao o ponašanju specifičnom za devojke. Mladići iz Arandelovca to sumiraju na sledeći način:

„Devojčice su više verbalnim putem i u tim diskriminisanjem i odvajanjem.“

„To je neka razlika. Mi dečaci imamo samo to fizičko nasilje.“

Digitalno nasilje: novi teren za produžavanje “oflajn” nasilja ili nova vrsta nasilja?

Nasilje na društvenim mrežama je svakako tema koja ih okupira. Priroda društvenih mreža je takva da im je bezbednost svakako ugrožena, čak i ako uđu u direktne sukobe ili ne. Ipak, ne slažu se u vezi sa time da li se na društvene mreže prelivaju offline sukobi ili one grade nove.

„Bilo je da su snimali devojčicu kada se potukla sa još jednom. Ko zna gde je to završilo... Videli smo snimak na telefonu. Niko od nastavnog osoblja nije odreagovao jer nisu ni imali pojma da se to desilo.“

„Ask.fm, tu se postavi anonimno pitanje i dobije se odgovor. Mi smo dobijale pitanja: „da li si ti ti uradila toj devojci“... A znalo se ko tu postavlja ta pitanja. Meni to donekle nije smetalo, ali kada smo se dopisivale preko poruka to je već krenulo da prerasta u svađe. Tada je pomenula moju porodicu i tada sam to rekla mojima i došlo je do razredne.“

„Da, to je u ekspanziji, nasilje na netu. Mi uopšte nismo zaštićeni na društvenim mrežama, naše slike se skidaju i prave se lažni profili i slično. Mladi dosta neozbiljno shvataju internet i dosta podataka ostavljaju, od datuma rođenja pa na dalje.“

Po čemu su prepoznatljive žrtve i nasilnici?

Naši sagovornici su sa uspehom reflektovali o svojim iskustvima i iskustvima svojih vršnjaka, pa su navodili i karakteristike nasilnika i žrtvi koje smo imali priliku da pronađemo i u literaturi. Glavna karakteristika žrtve je upadljivost ili izdvajanje, na osnovu statusa, izgleda, sposobnosti ili ponašanja.

„Možda neko da je neke druge rase... „

„Na osnovu izgleda ako je neko debeo ili mršav, zbog higijene... „

„Ja smatram da su to uglavnom povučena deca, koja nemaju svoje ja, jednostavno ne znaju da kažu “ne” i uvek su u strahu.“

Kada govore o počiniocima (nasilnicima), srednjoškolci/ke su se upuštali u složena razmatranja koja se tiču širih društvenih okolnosti (Mislim da će ovaj problem da naraste tokom generacija jer danas deca već sa 5 godina imaju telefon i Instagram profil), vaspitnih praksi (Mislim da sve počinje od kuće, njih dvojica su bili odbojni jer im je i otac odbojan prema Srbima) ali i ličnih karakteristika (Mislim da i nasilnici imaju neki kompleks koji prikrivaju tako što se izdvoje u društvu, bitni su, ali su svesni toga jer kada dođu kući razmišljaju o tome).

Kako mladi vide mere prevencije nasilja?

U vezi sa ovim su i predlozi za rešavanje problema vršnjačkog nasilja – naši sagovornici bili su više okrenuti predlozima za prevenciju, koji su upravo u sprezi sa opisima nasilnika. Oni veruju kako su uvažavajuća kućna atmosfera i dugoročan psihološki i pedagoški rad sa mladima ključni u prevenciji vršnjačkog nasilja jer oni ne proizvode netrpeljivost i nasilje, pa i ne legitimišu nasilnike.

„Svaki roditelj mora da se bavi svojim detetom i time da ono ne postane nasilno, da mu pokazuje ljubav i da ga izvede, da ne bude ni da ga pritiska ni da ga mnogo pušta.“

„Koliko smo spremni da delamo zajedno. U srednjoj smo imali neke profesore koji su nas učili zajedništvu i nisu školu shvatali samo kao obrazovnu, već i kao vaspitnu ustanovu. Bitno je dakle da dete razgovara sa roditeljima ali i da odrasta u zdravoj zajednici.“

Koje aktere mladi prepoznaju na lokalnom i nacionalnom nivou?

Bez obzira na to da li dele lična iskustva ili reflektuju o poznatim incidentima, za bezbednost mladih ljudi odgovorni su odrasli – od porodice do lokalnih institucija. Kada je reč o uočavanju dostupnih i odgovornih figura, naši sagovornici su pokazali daleko manju sigurnost. U zavisnosti od konkretnih iskustava u porodici i školi, neki podržavaju obraćanje razrednim starešinama,

drugi roditeljima. Međutim, figure koje bi trebalo da budu na raspolaganju, često ne prepoznaju kao adekvatne.

„Dodao bih jedan mini kurs za sve profesore i za direktora da budu bolji pedagozi. Mislim da je to najvažnije i da od toga sve kreće.“

„Otvoreno sam to rekao razrednoj. Jednom sam išao kod nje, ona je bila drska umalo se nismo posvađali. Tu nema prostora za saradnju a trebalo bi da bude drugačije.“

Kada se ipak obrate nekom u okviru škole, nailaze na novu vrstu barijere, a to je prikrivanje ili ignorisanje problema.

„Škola ume to jako dobro da zamaskira. O tome bi trebalo javno pričati. Korisnije je.“

Budući da pitanje vršnjačkog nasilja nije samo individualni već i problem lokalne bezbednosti, upitali smo naše sagovornike za odgovornost koja leži na širem, lokalnom nivou. Iako prepoznaju da je neophodno da tu odgovornost neko preuzme, teško raspoznaju nadležnosti i figure za to zaslužne (referiraju na široke koncepte kao što su „država“ ili „političari“).

„Država uglavnom zanemaruje ovo pitanje. Kada bi na Dnevniku bilo nešto što bi podsećalo ljude da bi bilo bolje. Mogla bi da se osnuje neka organizacija koja bi podizala svest o tome. Problem je i što se rad takvih organizacija ne čuje dovoljno.“

„Većina političara bi rekla „napravite kamp“ i ljudi bi da profitiraju iz toga, jer većina tako razmišlja. Oni gledaju to, takva je politika i stanje. Treba da se organizuju manifestacije, skup dece, da deca ovako sede u jednoj prostoriji i pričaju, okupe se i odu na izlet i svako dobije reč da priča o svojim osećanjima. Da niko ne profitira od toga.“

Policija (policajac zaposlen u školi) se ipak izdvaja kao figura čije su nadležnosti poznate, međutim, obraćanja školskim policajcima su retkost. Jedan od razloga za to je minimiziranje nasilja koje je već pomenuto. Učenici su takođe iskazali i svoje razočarenje dostupnošću i odnosom koji sa školskim policajcem imaju. Međutim u nekim situacijama, policija se prepoznaje kao koristan resurs (U slučaju društvenih mreža prijaviti policiji, postoji posebna služba koja se bavi tim – devojke, Subotica). Potrebe za njom se takođe menjaju od percepcije ozbiljnosti incidenta, kao što tvrde mladići iz Arandjelovca.

„Zato što je ovo mali grad i svi se znamo, i znamo ko je kakav. Kada bi me neki sada narkomani jurili, ja bi zvao policiju jer imam problem sa njima. Ali ako bi sada imao problem sa nekim ovde ne bih zvao policiju.“

„Mislim da je policija zadnji nivo koji možemo da zovemo.“

Mladi vrlo malo poznaju institucije koje se bave lokalnom bezbednošću, uključujući tu i kancelarije za mlade koje se, po definiciji, bave i bezbednošću mladih.

GLAVNI NALAZI ISTRAŽIVANJA – ŠTA KAZU ŠKOLE?

Vršnjačko nasilje nije dovoljno prepoznato, učenici nebezbedni

Pedagozi i psiholozi srednjih škola koji su učestvovali u istraživanju slažu se da vršnjačko nasilje nije dovoljno prepoznato niti se prijavljuje u dovoljnoj meri. Takođe, oni dele mišljenje anketiranih učenika da su najugroženija deca iz osetljivih društvenih grupa: deca slabijeg imovinskog stanja, deca iz ruralnih delova, „povučena“ deca, deca koja su fizički slabija, deca nižih razreda i deca iz nepotpunih porodica ili teškog porodičnog stanja. Kao osnovni razlog neprijavlivanja nasilja predstavnici škola navode neprepoznavanje, kao i strah od reakcije (nasilnika), s obzirom da ne postoje takvi mehanizmi koji će fizički razdvojiti i udaljiti nasilnika i žrtvu do institucionalnog rešavanja problema.

„Deca se boje da prijave jer znaju da neko može da ih sačeka posle škole. Boje se za svoju bezbednost.“

Koliko je delotvorno uvođenje školskog policajca i video nadzora?

Nedostatak dovoljnog broja školskih policajaca navodi se kao jedan od ključnih bezbednosnih problema u školi.

„Školski policajac nije u školi u dve smene, kao ni obezbeđenje. Policija ne može efikasno da reši problem dilovanja droge oko škole, jer je škola zavučena.“

„Takođe je problem nedostatak školskih policajaca. Školski policajac postoji i radi u više škola, a pošto nije zaposlen samo u našoj školi i ne radi u obe smene, to utiče na bezbednost. Bilo bi dobro da policajac bude smešten u samoj školi, jer verujemo da bi to smanjilo vršnjačko nasilje.“

Ipak, za druge sagovornike, školski policajac ima važnu, ali nikako suštinsku ulogu u odgovoru na vršnjačko nasilje. Ovaj institut se pre svega posmatra kao jedna mera bezbednosti koja može pomoći prevenciji.

„Ulogu školskog policajca smatramo važnom, ali nikako ključnom. Da bi se promenilo stanje u Srbiji kada je reč o vršnjačkom nasilju, neophodno je umrežavanje svih relevantnih aktera i koordinisano delovanje. U eri kada se teški slučajevi vršnjačkog nasilja dešavaju u tajnim grupama na Viberu, Whatsappu, Facebooku, Instagramu, odnosno na mestima nedostupnim odraslima koji bi delovali i sprečili nasilje, posebno je važno da sve resurse usmerimo na prevenciju, jačanje zajedništva u školskim sredinama, razvoju empatije, osnaživanju dece koja su sklona ulasku u ulogu žrtve, razvoju

asertivnosti i najvažnije – afirmisanju drugarstva.“

Priroda nasilja se menja, koordinirani odgovor izostaje

Pored školskih policajaca, škole godinama pokušavaju da iznedre bezbednosne mere koje bi rešile pitanje vršnjačkog nasilja. Jedna od njih svakako jeste implementacija video nadzora. Kamere mogu poslužiti kao preventivna mera koja odvraća potencijalne učinioce nasilja. Međutim, ograničenje je u tome što se većina incidenata dešava van škole ili pak na samom času i u učionicama, gde nije postavljan video nadzor, tako da u pojedinim slučajevima dolazi samo do relokacije nasilja. Njegova najefikasnija primena ogleda se u prevenciji vandalizma i oštećenja imovine škole. Među predstavnicima škole nema saglasnosti o tome da li su tehničke mere bezbednosti doprinele većem osećaju bezbednosti ili smanjivanju vršnjačkog nasilja.

„Mi smo pre nekoliko godina u školi imali ubistvo, iako smo imali kamere. Nismo uspeali da identifikujemo ubicu preko kamera.“

Većina škola ima formirane timove za zaštitu učenika od diskriminacije, nasilja i zlostavljanja, a koji deluju u skladu sa Pravilnikom o protokolu postupanja u školi. Sagovornici istraživanja napominju da se svi prijavljeni slučajevi registruju i rešavaju prema definisanim procedurama. Ali, ukoliko se radi o digitalnom nasilju (koje se još ređe prijavljuje), definisanih procedura nema. Pored neprijavlivanja digitalnog nasilja, ni verbalno se ne prijavljuje. Predstavnici škola napominju da deca prave veliku razliku u percepciji fizičke i digitalne stvarnosti i navode ovakav primer reakcije dece:

„Pitanje: Ukoliko vas neko uvredi na četu ili u komentaru neke slike na Instagramu, odnosno napiše vam nešto ružno, da li vi to prepoznajete kao nasilje?“

Odgovor: Ne.

Pitanje: A ukoliko vam to isto kaže uživo?“

Odgovor: Da, naravno.“

Iako je u međuvremenu mnogo urađeno na izgradnji integrisanog odgovora obrazovnog sistema na vršnjačko nasilje novi oblici digitalnog nasilja predstavljaju značajan izazov za uspostavljene strukture delovanja.

GLAVNI NALAZI ISTRAŽIVANJA – ŠTA MOŽE POLICIJA?

Sa aspekta rada policije, vršnjačko nasilje podrazumeva krivična dela i prekršaje sa elementima nasilja koja se vrše među mlađom populacijom (uzrasta do 19 godina). Iako i deca i predstavnici škola pominju odgovornost Ministarstva unutrašnjih poslova, sagovornici iz MUP napominju da policija ima ograničena ovlašćenja u pogledu postupanja prema detetu, krivično i

prekršajno neodgovornom licu koje nije navršilo 14 godina (osnovna škola).

U MUP-a kao faktore koji doprinose pojavi vršnjačkog nasilja pominju: vaspitnu zapuštenost, roditeljsko zanemarivanje dece, izloženost nasilju u porodičnom i širem društvenom okruženju, želje za dokazivanjem pojedinca u vršnjačkoj grupi i uticaj negativnog vršnjačkog pritiska.

Sa aspekta ovlašćenja i delatnosti, predstavnici MUP-a o vršnjačkom nasilju uglavnom govore iz perspektive fizičkog nasilja.

„Najveći broj bezbednosnih događaja koji se odnose na vršnjačko nasilje su situacionog karaktera. Tuče, kao najzastupljeniji.“

Prema podacima MUP-a, policija u proseku registruje oko 5.000 bezbednosnih događaja na godišnjem nivou u školama i njihovom okruženju. Najveći broj tih događaja čine neprimerena ponašanja učenika i učenica koja se od strane MUP-a karakterišu kao disciplinski prestupi i zahtevaju dalji rad škole uz uključivanje roditelja, centara za socijalni rad, zdravstvenih ustanova i sl. Više od 1/5 slučajeva (oko 1300 godišnje) se klasifikuju kao krivična dela ili prekršajna dela sa elementima nasilja.

Na godišnjem nivou prosečno je angažovano po 350 „školskih policajaca“ u oko 600 škola, pri čemu je ovaj vid zaštite nešto više zastupljen u osnovnim školama.

Policija dolazi na kraju kada zakaže saradnja unutar porodice i šire zajednice

U cilju zaštite dece i učenika od nasilja, MUP je u saradnji sa drugim akterima u lokalnim sredinama proteklih godina organizovao brojne preventivne aktivnosti: akciju „Školski policajac“ i „Škola bez droge i nasilja“, zatim program „Škola bez nasilja – Moja škola, bezbedna škola“, kao i projekat „Matura“. U saradnji sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, u prvim, četvrtim i šestim razredima osnovnih škola, MUP sprovodi program „Osnovi bezbednosti dece“. U okviru ovog programa izrađeni su i promotivni vodiči, bojanke, poster, ali i besplatna mobilna aplikacija za Android i IOS korisnike „Osnovni bezbednosti dece“.

Sagovornici iz MUP takođe navode važnost multidisciplinarnog i multisektorskog pristupa i delovanja na lokalnom i nacionalnom nivou.

„Rešavanje problema vršnjačkog nasilja zahteva efikasan multisektorski i multidisciplinarni pristup nadležnih državnih organa i organizacija koje se bave pitanjima zaštite dece i mladih, kao i veće uključivanje i angažovanje roditelja, šire društvene zajednice i samih vršnjaka, kroz vršnjačku edukaciju, radionice i tribine na temu prevencije vršnjačkog nasilja.“

Uprkos jasno određenim ovlašćenjima u percepciji i dece i odraslih policija se

smatra institucijom koja uvek treba da reaguje. Policija se re svega shvata kao institucija koja ima moć da kažnjava a njen preventivni rad je i dalje manje prepoznat kao važan činilac u suzbijanju vršnjačkog nasilja.

GLAVNI NALAZI ISTRAŽIVANJA - GDE SU TU PARLAMENTARCI?

Učenici: Parlamentarci mogu da traže strožiju primenu zakona

Fokus grupe pokazale su da učenici i učenice srednjih škola nemaju razvijenu političku svest i kulturu, i retko navode poslanike u parlamentu kao važne aktere u prevenciji i suzbijanju vršnjačkog nasilja. Ipak mladi koji su učestvovali u različitim aktivnostima projekta i istraživanja do određene mere su informisani o tome šta je mandat i uloga narodnih poslanika i poslanica. Nakon javnih časova mogli su da direktno steknu uvid u to šta rade i na koji način poslanici funkcionišu. Promovisanje i zagovaranje strožih kazni za učinioce nasilja iznedreno je kao mogućnost aktivnog i direktnog uključivanja narodnih poslanika u prevenciju vršnjačkog nasilja.

„Oni (poslanici) treba da rade na tome da zakoni budi strogi da ja znam da ako me neko prebije da će odmah da bude izbačen iz škole.“

Nastavnici: Proaktivno delovanje poslanika doprinelo bi suzbijanju kulture nasilja

Za ostale učesnike i učesnice istraživanja, uloga narodnih poslanika i poslanica jeste veoma važna. Rezultati istraživanja pokazuju da je javni nastup i korišćenje političkog kapitala poslanika/ca, a posebno u lokalnim zajednicama, snažan mehanizam koji doprinosi povezivanju i umrežavanju profesionalaca, institucija i učenika. Ovo su nedvosmisleno potvrdili javni časovi u lokalnim zajednicama i direktne debate poslanika/ca, predstavnika škola, lokalnih institucija i učenika/ca o pitanju rešavanja problema vršnjačkog nasilja. Ovakve stavove dele i predstavnici lokalnih institucija i škola:

„Smatramo da su narodni poslanici najodgovorniji za prevenciju nasilja u društvu jer svojim pojavljivanjem u javnosti mogu da ukažu na slabosti u zajednici i da doprinesu njihovom prevazilaženju. Njihovo ponašanje u javnosti doprinosi povećanju ili smanjenju nasilja u društvu. Oni bi trebalo da budu uzor mladim ljudima kako treba da se ponašaju.“

Pored redovnih parlamentarnih aktivnosti – zasedanje na plenumu i rad u odboru - učesnici istraživanja naveli su nekoliko primera za intenzivnije uključivanje poslanika u prevenciju vršnjačkog nasilja.

Tako se, na primer, izdvojio predlog uključivanja đачkih parlamenata u rad Narodne skupštine. Imajući u vidu da đачki parlament ima poseban značaj prilikom promovisanja prava deteta i mladih na život bez nasilja tokom

„Dečije nedelje“, učesnici istraživanja su naveli da bi participacija dece u radu parlamenta bila od velike važnosti za povezivanje sa narodnim poslanicima i jačanje njihove uloge u odgovoru na vršnjačko nasilje i zagovaranju odgovarajućih politika.

Poslanici: Spremni smo na saradnju

Za poslanike i poslanice važna su ovlašćenja i zakonske odredbe koje im pružaju mogućnost da nešto menjaju ili da na nešto utiču. Tako se, pored rada redovnih zasedanja i diskutovanja u telima skupštine, navode i primeri direktne komunikacije sa građanima koji imaju određeni problem, kroz mehanizam podnošenja žalbe. Međutim, uglavnom se dešava da se građani Odboru za prava deteta obraćaju kada prođu sve ostale instance vlasti, ne znajući da Odbor Narodne skupštine nema izvršna ovlašćenja.

„Na Odbor za prava deteta veoma često dolaze pritužbe roditelja kada se radi o pravima deteta. Međutim, do sada nismo imali pritužbe koje se tiču slučajeva vršnjačkog nasilja.“

Upravo su javni časovi i bili prilika da se javnosti i učenicima i učenicama pošalje jasna poruka narodnih poslanika i poslanica da su oni važni akteri u prevenciji vršnjačkog nasilja. Uključivanje narodnih poslanika u rad lokalnih saveta za bezbednost ili sličnih tela doprinelo bi promovisanju lokalnih potreba i/ili pozitivnih praksi u Narodnoj skupštini.

„Naša želja nije da upiremo prstom i nađemo krivca. Naša želja je da nađemo rešenje. Stoga je naš glas – glas narodnih poslanika važan. Zato je potrebno da se svi zajedno suočimo sa problemom, lociramo ga i pokušamo da ga rešimo.“

Iako izborni zakon ne stimuliše aktivan odnos poslanika i njihovih izbornih baza, on ih i ne sprečava da se angažuju na lokalnom nivou u promociji nenasilja. Takođe, poslanici bi mogli u okviru svojih nadležnosti u monitoringu primene zakona da kroz rad odbora posvete veću pažnju vršnjačkom nasilju u različitim segmentima rada (bezbednosnom, ljudsko pravaškom, ..).

ZAKLJUČCI

Mladi u srednjoškolskom uzrastu retko prijavljuju vršnjačko nasilje. Jedan razlog za to je opažanje nekih formi nasilja „kao prijateljskog zadirkivanja“ u kojoj se često menjaju uloge nasilnika i žrtve, a drugi, mnogo važniji, je nedostatak poverenja u organe škole, neprepoznavanje lokalnih institucija zaduženih za prevenciju i suzbijanje nasilja i uverenje da nasilnici neće biti kažnjeni, što žrtvu dovodi u rizičnu poziciju i otvara mogućnost za eskalaciju nasilja.

Iako su škole angažovane na prevenciji vršnjačkog nasilja i imaju razrađen

protokol u vezi sa delovanjem u ovakvim slučajevima, psiholozi i pedagozi, predstavnici policije i drugih institucija na lokalnom nivou smatraju da ne postoji efikasan multisektorski i multidisciplinarni pristup nadležnih državnih organa i organizacija koje se bave pitanjima zaštite dece i mladih. Oni dele utisak mladih da ne postoje jasne politike prema nasilnicima, bilo da je reč o podršci u resocijalizaciji ili primerenim kaznenim merama.

Iako svi učesnici smatraju da je najčešće koren nasilja u poremećenim porodičnim odnosima, izostaje angažovanje roditelja. Takođe, učesnici opažaju širu zajednicu kao izvor i promotera nasilja. Učešće vršnjaka, kroz vršnjačku edukaciju, radionice i delovanje kroz organizacije koje mogu da utiču na kreiranje javnih politika, kao što su kancelarije za mlade na primer, je nedovoljno.

Mladi ljudi na pragu zrelosti slabo poznaju način funkcionisanja političkog sistema na lokalnom i nacionalnom nivou i nisu svesni svojih mogućnosti za društveni angažman koja proizilaze iz sticanja biračkog prava.

Mladi, predstavnici škola i lokalnih institucija opažaju poslanike kao potencijalno dobre promotere nenasilja, i smatraju da javni nastup i korišćenje političkog kapitala poslanika/ca, posebno u lokalnim zajednicama, predstavlja potencijalno efikasan mehanizam koji bi mogao da doprinese povezivanju i umrežavanju profesionalaca, institucija i učenika.

Poslanici prepoznaju mogućnost za delovanje na lokalnom nivou i ukazuju na mehanizam podnošenja žalbe kao na najdirektniji modalitet komunikacije sa građanima. U praksi poslanici se najčešće sreću sa žalbama u vezi sa vršnjačkim nasiljem tek kada zakažu svi organi izvršne vlasti, a ne u ranoj fazi kada poslanici mogu da deluju proaktivno i uključe se u rešavanje problema. Takođe, poslanici su zainteresovani da u formi javnih slušanja ili drugim zakonom propisanim formama, podstaknu razmenu informacija i raspravu o delotvornosti zakona koji regulišu oblast vršnjačkog nasilja.

Kako dalje?

Ni formalno i neformalno obrazovanje ne pripremaju mlade za aktivno učešće u donošenju odluka vezanih za njihovu bezbednost i delovanje kao građana i budućih roditelja čija će se deca suočiti sa istim izazovima. Kancelarije za mlade, nastavnici na časovima razredne nastave i građanskog vaspitanja mogli bi da ulože više napora u informisanje mladih o mogućnostima individualnog i vršnjačkog uključivanja u donošenje odluka kako na nivou škola tako i na lokalnom nivou, kroz uključivanje u izradu lokalnih akcionih planova bezbednosti i ili/ lokalnih akcionih planova za mlade. Ovo bi takođe mogao biti prostor za uključivanje narodnih poslanika u lokalna tela i inicijative koje se bave prevencijom vršnjačkog nasilja - lokalne samouprave, savete za lokalnu bezbednosti, samostalne inicijative poslanika, i delovanje preko kancelarija poslanika na lokalnom nivou.

Organizacija za evropsku
bezbednost i saradnju
Misija u Srbiji

Švedska
Sverige

CENTAR
ZA ISTRAŽIVANJE
JAVNIH POLITIKA

Centar za istraživanje javnih politika (CENTAR) je nezavisna istraživačka organizacija (think tank), koja je osnovana 2010. godine. CENTAR čini grupa inovativnih istraživača i digitalnih entuzijasta koji promišljaju budućnost rada u Srbiji, inkluzivnu bezbednost i stvaranje održivih partnerstava usmerenih ka društvenim promenama. Kroz svoj multidisciplinarni pristup istražujemo veze između socio-ekonomskih i bezbedonosnih domena od svakodnevnog značaja za građane.

Naš tim čine stručnjaci iz oblasti sociologije, ekonomije, elektrotehnike, politikologije, filozofije, psihologije, javnih politika i bezbednosti. Za osam godina postojanja sproveli smo više od 30 istraživačkih projekata u Srbiji i na Balkanu.

Kroz svoja istraživanja i javno zagovaranje, CENTAR teži da ostvari svoju misiju i doprinese razvoju održivog, prosperitetnog i pravednog društva u kome su mišljenja i brige svih građana ravnopravno čuju i uvažavaju.

Cilj CENTRA je da postane referentna tačka civilnog društva u sagledavanju izazova sa kojima se Srbija susreće u digitalno doba u oblastima budućnosti rada, bezbednosti i socijalnog kapitala.

Milica Skočajić i Filip Stojanović, *Mladi i vršnjačko nasilje: kako od pasivnih posmatrača stvoriti agilne građane?*, Centar za istraživanje javnih politika, Beograd, jul 2019.

Autori: Milica Skočajić i Filip Stojanović

Dizajn: Žolt Kovač

Prelom: Iva Tomić

Izdavač: Centar za istraživanje javnih politika, Beograd

Za izdavača: Branka Anđelković, urednica

Copyrights: Centar za istraživanje javnih politika

www.publicpolicy.rs
office@publicpolicy.rs

Objavlivanje ovog teksta je omogućeno u okviru projekta Misije OEBS-a u Srbiji „Konsolidovanje procesa demokratizacije u sektoru bezbednosti u Republici Srbiji“, koji je finansijski podržala Švedska agencija za međunarodnu razvojnu saradnju (SIDA).

Stavovi izrečeni u ovoj publikaciji pripadaju isključivo autorima i ne predstavljaju nužno zvaničan stav Misije OEBS-a u Srbiji i Švedske agencije za međunarodnu saradnju.